दशमः पाठः

वसुधैव कुटुम्बकम्

'वसुधैव कुटुम्बकम्' इति अंशः प्राचीनकालतः महत्त्वमावहति। वैश्विककरणस्य विकासे समत्वभावनायाः महती आवश्यकता वर्तते। स्वार्थपरित्यागेन परार्थचिन्तनेन च भावनेयं रक्षिता वर्धिता च भवति। प्रस्तुतनिबन्धः विषयेऽस्मिन् प्रकाशं प्रददाति।

'वसुधैव कुटुम्बकम्' इत्यवधारणा भारतीयानामस्माकं वैशिष्ट्यम्। एषो महान् सन्देशः संसारे भारतान्निःसृतोऽस्ति।

प्राचीनकालादारभ्य सर्वभूतहितसाधनं मानवस्य परमं लक्ष्यमस्ति। तत्र राष्ट्रदेशादिभेदो विपज्जनक इत्येव मन्तव्यः। यदा स्वार्थबुद्धिर्हीयते तदैव देवत्वं जागर्ति। वेदेषु प्रतिपादितयज्ञप्रक्रियाया इदमेव महत्त्वम्। एतदेव यज्ञप्रक्रियायां 'स्वाहा' (स्व-आ, हा, स्वार्थस्य सर्वथा त्यागः), 'इदं न मम' इत्यादिभिः पदैर्निर्दिश्यते। तथा च स्वार्थपरिहारपूर्वकं परार्थसाधनं शिक्ष्यते।

निजत्व-परत्वभावकल्पनन्तु अल्पधियामेव सम्मतम्। ते ममेदम्, परकीयम् एतद् इति विभेदबुद्ध्या कार्याणि साधयन्ति। परं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनश्च समत्वबुद्धिम् आधृत्य विश्वहितचिन्तने सर्वलोककल्याणसम्पादने च प्रवर्तन्ते। अत एव हितोपदेशे साधूक्तम् -

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्॥

परहितनाशनं परार्थनाशनं वा न केवलं दोषायैव अपितु अपकर्तुरपि विनाशं साधयति। यतः दुष्कृतं दुष्कृतं सुकृतं सुकृतञ्च जनयति। एवमेव कलहः कलहस्य, विद्वेषः विद्वेषस्य विरोधः विरोधस्य च जनने कारणं भवति। तथैव स्नेहः स्नेहम्, सद्भावः सद्भावं सहानुभूतिः सहानुभूतिञ्च वर्धयति। अतः सामाजिकं राष्ट्रियम् अन्ताराष्ट्रियं वा कार्यं यदि सहानुभूति-विश्वासमूलकं तर्हि तत् सुखदं समृद्धिकारि लोकहितकारि च सम्पद्यते।

विश्वधर्मभावना विश्वकल्याणमूला वर्तते। 'कृण्वन्तो विश्वमार्यम्' इति वदतो वेदस्याप्येतदेवाभिमतम्। सर्वेषां धर्माणां सारभूततत्त्वानां सङ्ग्रहेण विश्वधर्मत्वं सम्भवति। उच्यते च

''सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग् भवेत्''।।

इत्यस्याप्येष एवाभिप्रायः यत् वसुधायां सर्वेऽपि जनाः सुखेन रोगराहित्येन च भद्रं पश्यन्तः भवेयुः। यतो हि परहिताश्रयणं विश्वबन्धुत्वं च मानवं देवत्वं प्रापयति। जीवने देवत्वप्राप्तिकामनायै च वसुधैव कुटुम्बकम् आश्रयणीयं व्यवहरणीयञ्च।

शब्दार्थः

सर्वभूतहितसाधनम्	-	सम्पूर्णस्य विश्वस्य कल्याणम् (सम्पूर्ण विश्व का कल्याण करना)
लक्ष्यम्	-	उद्देश्यम्
विपज्जनकः	-	सङ्कटजनकः (सङ्कट को उत्पन्न करने वाला)
मन्तव्यः	-	चिन्तनीयः (मानना चाहिए)
स्वार्थबुद्धिः	-	अल्पबुद्धिः / स्वकीयबुद्धिः

हीयते	–	नष्टा भवति (नष्ट होती है)
परार्थसाधनम्	–	परोपकार: (दूसरों का उपकार करना)
अल्पधियाम्	–	अल्पबुद्धिमताम् (छोटी बुद्धि वालों का)
तत्त्वदर्शिन:	–	ज्ञानिन: (ज्ञान युक्त जन)
निज:	–	स्वकीय: (अपना)
लघुचेतसाम्	–	संकुचितमानसिकतावताम् (छोटी बुद्धि वालों का)
उदारचरितानाम्	–	उदारहृदयानाम् (बड़ी सोच वालों के लिए)
वसुधैव	–	भूमि एव
कुटुम्बकम्	–	परिवार:
अपकर्तु:	–	दुष्कर्तु: (गलत करने वाले का)
कृण्वन्त:	–	कुर्वन्तु (करें)
निरामया:	–	रोगरहिता: (रोगविमुक्त)
भद्राणि	–	समीचीनानि (अच्छा)
दु:खभाग्	–	दु:खग्रस्त: (दु:ख से ग्रस्त)

अभ्यास:

1. एकपदेन उत्तरत–

(क) सर्वभूतहितसाधनं कस्य लक्ष्यमस्ति?

(ख) अयं निज: परो वेति भावना केषां भवति?

(ग) परहितनाशनं कस्य विनाशं साधयति?

(घ) विश्वधर्मभावनाया: मूलं किम्?

(ङ) सहानुभूति: किं वर्धयति?

2 एकवाक्येन उत्तरत–

(क) 'स्वाहा' इत्यस्य क: अर्थ:?

(ख) ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनश्च कुत्र प्रवर्तन्ते?

(ग) दुष्कृतं किं जनयति?

(घ) विश्वधर्मत्वं कथं सम्भवति?

3 त्रिचतुर्भिर्वाक्यै: उत्तरत–

(क) वेदेषु स्वार्थबुद्धित्यागस्य कानि उदाहरणानि दृश्यन्ते?

(ख) सामाजिकं कार्यं कथं लोकहितकारि सम्पद्यते?

(ग) अयं निज: परो वेति भावनाया: परिष्कार: कथं कर्तुं शक्यते?

(घ) वसुधायां सर्वेऽपि जना: कीदृशा: भवेयु:?

(ङ) विश्वधर्मभावना विश्वकल्याणमूला कथं सम्भवति?

4. उचितं मेलयत

	(अ)	(ब)
(क)	राष्ट्रदेशादिभेद:	विश्वकल्याणमूला
(ख)	अयं निज:	सर्वे सन्तु निरामया:
(ग)	परहितनाशनम्	विपज्जनक:
(घ)	विश्वधर्मभावना	परो वेति
(ङ)	सर्वे भवन्तु सुखिन:	परार्थनाशनम्

5. रिक्तस्थानानि पूरयत–

(क) सर्वभूतहितसाधनं....................परमं लक्ष्यमस्ति।

(ख) निजत्व–परत्वभावकल्पनन्तु ....सम्मतम्।

(ग) ....तु वसुधैव कुटुम्बकम्।

(घ) ....इति वदतो वेदस्याप्येतदेवाभिमतम्।

(ङ) सर्वे सन्तु................।

6. नामोल्लेखपूर्वकं सन्धिविच्छेदं कुरुत–

(क) इत्येव

(ख) ममेदम्

(ग) वसुधैव

(घ) अपकर्तुरपि

(ङ) एवाभिप्राय:

(च) साधूक्तम्

7. नामोल्लेखपूर्वकं समासविग्रहं कुरुत–

(क) लघुचेतसाम्

(ख) स्वार्थबुद्धि:

(ग) उदारचरितानाम्

(घ) रोगराहित्येन

(ङ) यज्ञप्रक्रियायाम्

8. अधोलिखितानां पदानां मूलशब्दं विभक्तिं वचनञ्च लिखत–

		मूलशब्द:	विभक्ति:	वचनम्
(क)	मानवस्य	---------	---------	---------
(ख)	वेदेषु	---------	---------	---------
(ग)	मम	---------	---------	---------
(घ)	इदम्	---------	---------	---------
(ङ)	अयम्	---------	---------	---------

(छ)	वसुधायाम्	----------	----------	----------
(ज)	भद्राणि	----------	----------	----------
(झ)	जनाः	----------	----------	----------
(ञ्)	धर्माणाम्	----------	----------	----------

9. अधोलिखितपदानां धातुं लकारं पुरुषं वचनं च लिखत-

		धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
(क)	अस्ति	---------	----------	----------	----------
(ख)	जागर्ति	---------	----------	----------	----------
(ग)	प्रवर्तन्ते	---------	----------	----------	----------
(घ)	साधयति	---------	----------	----------	----------
(ङ)	जनयति	---------	----------	----------	----------
(च)	वर्धयति	---------	----------	----------	----------
(छ)	वर्तते	---------	----------	----------	----------
(ज)	भवेयुः	---------	----------	----------	----------
(झ)	प्रापयति	---------	----------	----------	----------
(ञ)	सम्पद्यते	---------	----------	----------	----------

10. अधोलिखितपदानां पर्यायपदानि लिखत-

(क) वसुधा

(ख) बुद्धिः

(ग) विद्वेषः

(घ) अभिप्रायः

(ङ) मानवः

योग्यताविस्तारः -

निबन्धान् लिखत -

- धेनोः वैशिष्ट्यम्
- विज्ञानम्
- भारतीयाः वैज्ञानिकाः